

העברי המודע בעיקר ל'בוגרי כדורי', 'מקווה ישראל' ודומיהם נזכיר כי מדובר בארגון ממשי שהייתה לו כתובת בתל אביב. הבוגרים והמורים, רובם ככולם כאלו שעלו לארץ לפני עלות הכורת על קובנה היהודית, נרתמו למלאכת הזיכרונות; זה בכה וזה בכה, אך זיכרון המוסד החינוכי המיוחד ואישיותו של ד"ר משה שוואבה משותפת לכולם. לבד מהכרתם בחשיבותו של המוסד הם היו מודעים היטב למיקומו. בפתיחה, בסמוך לתמונת שחור-לבן של הבניין, מופיעה - ובעצם זה די מתבקש - 'אליגיה'; הכותב חתם בראשי התיבות י"י, העורך כתב במפורש ישראל יבלוקובסקי, מאחורי שניהם מסתתרת דמות נערצת על התלמידים. הקינה מציגה מבט גיאוגרפי:

שם על שפת הנימון / היכל תרבות עמד / נתרוקן הבית / מבניו לעד ... / היכן, היכן נעלמו / תינוקות של בית רבן? / הלא, הלא נשמדו / בידי אויבי-שטן / ממול סוכה עומדת / ישב בה איש חזון / יום יום אליו הגיעה / 'אהבת ציון' / התמוגג מנחת / זה חוזה ציון / סוכתו הנופלת / הפכה אז לארמון ... / מה רע ומר, או לנו, / נדמו הקולות / חלפו הכל וגזו / בתנורי הגז ... / בדר, גלמוד נשאר / את - איש חזון / שארית פלטה ניצלה / מגשימה חלום...⁶²

הקשר בין 'אהבת ציון' ל'הרי' אלקסוט היה ברור לכול, שם ניצבה הסוכה שבה כתב מאפו את הספר החלוצי רב-ההשפעה. לשם היו עולים לטייל, כפי שמתארת לאה גולדברג, שמשום שאיננה מזכירה במפורש את קובנה, גם לא מתייחסת לעוצמה הספרותית של המקום: "[...] בינתיים עברו את הגשר ועמדו מול מדרגות עץ המטפסות בהר. 'צעלה?' [...] 'לא. אין זה כדאי. אדמת חימר היא, ובגשם הרי היא מרוככת, ויש סכנת גלישה', 'חבל' [...] 'זה המדרגות רעועות?' - 'רעועות'."⁶³ 'המדרגות הרעועות' אפיינו את שלהי שנות השלושים בקובנה בכל מובן שרק ניתן להעלות על הדעת; אוטובוס התיירים המביא אותך היום למקום מגלה את אותה תצפית, ורק השלט על 'איש קובנה' חסר. הרוצה להתמכר לזיכרון חייב אפוא להביא עמו את 'אהבת ציון'.

מצודת השפעתו של מאפו פרושה על-פני כל העולם היהודי,⁶⁴ בעיניו המקומיות,

62 שם, עמ' 8. תיאורים על התייחסות למאפו מהעבר השני של הנימון נפוצים ביותר. למשל, בדברים של יצחק אלחנן המתאר כמשיח על פי תומו את סביבת מגוריו ומסיים: "[...] מעבר לנהר היה אברהם מאפו כותב עליו..." (ברטוב, מחוץ לאופק, עמ' 91).

63 גולדברג, והוא האור, עמ' 182-183.

64 בדברי על 'כל העולם היהודי' מעניין לבחון את התייחסותו של הרב וינברג, המבליט את מעמד תנועת המוסר לעומת ההשכלה, לשלבים שונים ביצירתו של מאפו המציינים - לשיטתו - שלבים שונים בהשכלה: "ההשכלה זו שנקטה בארצות המערב מיד כיוון רציונלי [...] וגילתה כבר מתחילה איבה למסורת

רואה יבלוקובסקי ב'היכל תרבות' שגלום בגימנסיון על שפת הנימון את יישומו הישיר של אותו חזון: הסוכה הפכה לארמון, שני עברי הנימון מקושרים בגשר של חזון עברי, המבט מגימנסיון שוואבה אל הנימון יוצר את הגשר הזה, מבט דו-צדדי - מאפו הביט בקובנה וכתב את 'אהבת ציון', יבלוקובסקי הביט במאפו וזכה לאהבת ציון.

אולם ההיסטוריה - אפילו של מקומות קטנים - מורכבת יותר; המקום של מאפו מתקשר לסיפור אחר בתולדות קובנה, לזיכרון אחר. ליפמן מתאר את מלחמת נפוליאון בקובנה, תחילת יוני 1812, כך:

[...] עברו במספר של 220.000 איש את הניאמן בעזרת שלושה גשרי פונטון, שהוקמו בין לילה בין פאנעמון לבין אלקסוט. גם על הויליה הוקם גשר כזה בעד חיל הרגלים. נפוליאון בעצמו התאכסן באלקסוט בבית גודלבסקי (רחוב וועוורי 25) והשגיח מאחד ההרים ש'בוואסיליווע' ('לינקסמא דוואריס' בעת) על מעבר החילות דרך הניאמן. על ראש ההר הגבוה והמשופע הזה הוקמה לכבודו סוכת עץ ובה ישב ורשם את תוכניותיו ולוחותיו, כשהוא נהנה לפרקים על הדר הנוף ויפי הטבע במקום הזה. על הררי אלקסוט התבצרה הארטילריה הצרפתית, שהיגינה על החילות העוברים [...].⁶⁵

בהערות שוליים הוסיף ליפמן: "לפי המסורה ישב בה גם הסופר א. מאפו, וכאן יצר את יצירתו הרומנטית 'אהבת ציון'". הזיכרון היהודי והצרפתי בקובנה מתחככים אפוא זה בזה, אם כי נציגיהם עסקו בעניינים שונים לגמרי. כאמור, קובנה מסבירה היום פנים גם לתייר הצרפתי; לתשומת לבו: הספר של ליפמן מציין בהערות שוליים גם את 'הר נפוליאון' בחורשה ליד פרבר שאנץ הסמוך לעיקול הנימון, ואת בית נפוליאון סמוך למנזר הגרמני ליד הנימון,⁶⁶ מבחינת היהודי הזוכר 'הר נפוליאון' הוא סוכת מאפו, וזה מעניק איזו איכות מיוחדת לסוכה הבינלאומית הזו; מיצקביץ אמור להעניק איכות מקומית, ליטאית-פולנית. נפוליון, מיצקביץ ומאפו מאוחדים בקשר של מקום בסוכה שהתמוטטה מזמן. אינני יודע כיצד ייזכר

ולדפוס החיים המסורתיים, נשאה בליטא אופי רומנטי, ומצאה את ביטוייה בספרות העברית הרומנטית של הימים ההם (אברהם מאפו בראשיתו, [...]). רוחם ולבם של מורי דרכה היו מלאים חיבה לתורה, לקדושתה וליופיה. זיקה בלתי מוגבלת לשפת הנביאים, ותוכן רצוף געגועים אל עברה של האומה ('אהבת ציון' של אברהם מאפו). ההשכלה היתה אז עברית בין בצורתה ובין במגמתה [...] פתח במחלוקת זו נגד היהדות הנאמנה המשורר אברהם מאפו מקובנה (בסוף תקופת פעולתו, בסיפור 'עית צבוע') [...]" (וינברג, שרידי אש, עמ' רצא-רצב).

65 ליפמן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 205-206.

66 שם, עמ' 206. ראו הערות שוליים שם.

מקום הסוכה בעתיד, אך קריאת 'אהבת ציון' שכמעט נעלם מספריות ישראל מוסיפה פן מיוחד למקום ולספר גם יחד.

אלקסוט זכורה כמובן לא רק בהקשר שנידון כאן, ומאפו איננה גיבורה היחידה. לימים הוקם באלקסוט שדה התעופה הזכור לרבים כמחנה העבודה הקשה של גטו קובנה. מעט קודם לכן, בראשית 1939 זאב ז'בוטינסקי ביקר בקובנה והזהיר את יהודיה לעלות ארצה, לחסל את הגולה לפני שהגולה תחסל את היהודי. הרבה קיבלו אותו שעה שנחת בשדה התעופה, הרבה שמעו אותו לפני שנטרפה השעה. והיה באלקסוט עוד אמצעי תחבורה; רציף הרכבת של אלקסוט היה התחנה הכמעט-סופית, מכאן נסעו הרכבות של מפוני גטו קובנה לשטוטהוף הזכור לשמצה ולמחנות אחרים בתוככי גרמניה. מעטים נותרו כדי להגיע לארץ שאותה אהב מאפו.

במעלה העיר, ההר הירוק, שדרות החרות, הספרייה, בית הכנסת הכוראלי

כאמור, ניתן לסמן בקובנה משולש שווה שוקיים - הניימן והוויליה; אין הכרח לסמן את הבסיס דווקא בציר רחובות מאפו-זמנהוף. קובנה טיפסה מעדנות אל השטח הגבעי שבחלק ממנו נמתחה שכונה שהקנתה לו את השם הידוע כ'הר הירוק'. מעבר לבית הנשיא שהוזכר לעיל, נמתחים רחוב אוז'ישקו ושדרות החרות - 'לייטוויס אליי'. ברחוב אוז'ישקו נבנה בניינו המפואר (באופן יחסי) של בית הכנסת הכוראלי שייסקר להלן. סמוך לו הייתה במשך שנים הספרייה הידועה כ'ספריית מאפו'.

כפי שציינו לעיל, הספרייה שהוזכרה לעיל לא התמידה במקומה ברחוב מאפו; היא עברה גלגול אחר גלגול, ולמעשה, כבר בסוף המאה ה-19, קשה לדבר עליה כעל גורם משמעותי בחיי קובנה היהודית. בסופו של דבר נדדה בעקבות בית הכנסת לאותה סביבה במעלה העיר, שבסוף המאה ה-19 יהודים החלו להתיישב בה. על גלגולה החדש של הספרייה נכתב הרבה, וסיפורה המרתק - רב הסמליות - זכה למחקר של דב לוין.⁶⁷ היא המשיכה להיקרא 'ספריית מאפו', אך בגלגולה זה היא שכנה ברחוב אוז'ישקו (לוין שהרבה לעסוק בה, לא ראה לנכון לציין את מיקומה המדויק), לא הרחק מבית הכנסת הכוראלי, ובקרבה יחסית למקום שבו יהיה בשנות העשרים של המאה העשרים דפוס עברי ומערכת הביטאון העברי 'הד ליטא'. במיקומה זה, היא משכה רבים, בתוכם גם בחורי

ישיבה. נתן גרינבלט מספר על 'מגנט' ההשכלה: "[...] והחבריה שלנו, פרחי השכלה וציונות, שהיינו מתחמקים מהישיבה והולכים בכל מיני קפנדריות לספרייה על שם מאפו שבקובנה [...]"⁶⁸.

סיפורו של השלב הזה בתולדותיה מתחיל בשנת 1907, כשקבוצה של חובבי ציון תכננה לפתוח ספרייה לקראת שנת המאה להולדתו של מאפו הממשמשת ובאה, ביניהם נמנו דמויות בציבוריות היהודית - בדרך כלל ציונית - בקובנה.⁶⁹ התוכנית הייתה רבת השראה, אולם, תחת עולו של השלטון הרוסי נתגלעו קשיים לפתוח את הספרייה בפועל, שכן האדמיניסטרציה הרוסית חששנית גדולה הייתה, בעיקר ממצאית חומר סוציאליסטי מוסווה בין מדפי הספרים. תרופה לחששנות - שתדלנות; לאחר ניסיונות שידול לרוב נפתחה הספרייה ב-1908, באותו תאריך משמעותי - מאה שנים להולדת מאפו. כבר בראשיתה מנתה הספרייה אלפי ספרים, ומספרם הלך וגדל. יש נתונים: בשנה הרביעית להקמתה הושאלו 11.783 ספרים ו-10.606 מבקרים פקדו את אולם הקריאה. הרצון לקרוא את הספרייה על שם אברהם מאפו נתקל בקשיים משום שהלה לא היה מוכר לרוסים (לעיל ציינו כי יותר משני דורות מאוחר יותר, הדבר דווקא השפיע לטובה על שלט הרחוב המנציח את שמו). רק אחר שהממונים בקובנה קיבלו הרצאה על מאפו, בטל החשש והותר לכנות את בית הספרים על שמו. בליטא העצמאית זכתה הספרייה לפריחה גדולה; ב-1932 פגעה בה שריפה, אך בדמי הביטוח שהתקבלו, הצליחו פרנסיה להיחלץ מהגירעון ואף להרחיבה. חשוב לציין כי הספרייה הייתה מעוז ציוני, ולאורחים הציוניים הרבים שהגיעו לקובנה היו מראים את נפלאותיה.⁷⁰ חודשים אחדים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה התמנתה הנהלה חדשה שבה בלט ד"ר ח"נ שפירא המומחה הגדול לספרות העברית החדשה. הרוסים שפתחו - הם גם שסגרו; עם הפלישה הסובייטית נסגרה הספרייה; הספרים העבריים נגנזו והספרים באידיש הועברו לעירייה. באוגוסט 1941 נעשה ניסיון להעביר את הספרים לגטו עם היהודים, אך העירייה שניאותה להעביר את גופם מיאנה להעביר את רוחם.⁷¹ בתקופת השלטון הסובייטי שלפני הכיבוש הגרמני, ארגון א.ב.צ [=ארגון ברית ציון] מבצע 'סחיבת

68 שורץ, קורות חיי, עמ' 7. ספרו משמש מקור רב ערך להכרת הספרייה ועמד בבסיס מחקרו של דב לוין.

69 הזכורה: ד"ר א' לאפין, א' בלאושר, י' מרגולין, ר' איסר-בר וולף, (מנותקי חובבי ציון ומשתתף בוועידת קטוביץ), הרב ישראל רוזנסון ואהיו [=צבי], ל' צ'רנס, שרשניבסקי, וד"ר ד"מ שוורץ.

70 שורץ, קורות חיי, עמ' 84.

71 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 50.

ספרים עבריים ממוסדות יהודיים פרטיים וציבוריים, שם נידונו לפי כל הסימנים לגניזה ואף לשריפה; היה זה מבצע מסובך משום שבהוראת השלטונות המוסדות הללו נסגרו, וחלקם הפכו למוסדות אידישאיים. מבצע סחיבה משמעותי התנהל גם מספריית מאפו.⁷² הספרים - כמו ספרי ספריות אחרות - נשלחו במהלך המלחמה לפרנקפורט למוסד ה'מחקרי' הידוע (לשמצה) של רוזנברג; חלק מהם נגרס. בקיץ 1946 הגיעה לגרמניה משלחת מהארץ מטעם בית הספרים הלאומי שכללה את פרופ' גרשום שלום ואברהם יערי. הללו מיינו את החומר שחלק גדול ממנו הובא לבית הספרים וחלק נמכר. ספרים רבים הגיעו - ויש בכך מן המפתיע והסמלי - לספרייה הציבורית בדימונה.⁷³ מקום שמיטיב לסמל את ארץ ישראל המתחדשת, קלט את שרידי תרבותה של 'ארץ ישראל של הגלות'.⁷⁴

אי-אפשר לסיים בלא להביא את סיכומי של מרדכי דוד שורץ על גלגולי הספרייה ממלחמת העולם הראשונה שבה נגזרה גזירת גירוש ליהודי קובנה ועד לחורבן האחרון. תחילה, במלחמה הראשונה:

בית ספרינו נעזב ועמד הפקר. למטלטליו היה צפוי גורל מטלטליהם של כל יהודי קובנה - להיות טרף לכל גנב ובוזז ושולח יד ברכוש לא-לו - אילו לא עלה בדעתנו - שלי ושל הספרן רובין - מחשבה אחת מוצלחת. רובין שימש פקיד גם בבית הכנסת הגדול, שנעזב אף הוא כמובן; ובית ספרינו היה מול בית הכנסת. בפגישתנו האחרונה לפני צאתי למלחמה החלטנו להעביר את אוצר ספרינו אל בית הכנסת - ויהיה גורלם אחד! מיד שכרנו פועלים ארזנו את הספרים בארגזים והעלינו אותם אל עזרת נשים - מתוך תקווה שאולוי לא יפגעו הגרמנים בבית הכנסת ובמה שיש בו. לא טעינו בחשבוננו. חברינו הציונים שחזרו מוילנה אל קובנה בימי הכיבוש הגרמני, מצאו את ספרינו שלמים ובית הכנסת עומד על תילו - איש לא נגע בו לרעה. [...] בפעם השלישית היה יד הגורל בספרייתנו בימי

72 לויין דב, בין ניצוץ לשלהבת, עמ' 17.

73 צילומים נושאי חותמת ספריית מאפו בקובנה וספריית דימונה ששלחה לי גב' דינה גבאי מנהלת הספרייה הציבורית בדימונה נגעו ללבי, ועל כך נתונה תודתי העמוקה.
בריאיון שערך חנוך ברטוב עם יצחק אלחנן: "[...] צעד נוסף - הוצא צו להחרמת כל הספרים שבידי היהודים" [...] כעבור כמה חודשים אחרי האקציות הופיעו בגטו שלושה אנשי אסי-אס [...] הם התיישבו באלטנסראט [...] וביקשו שיבואו אליהם כמה אנשים שיודעים יפה עברית. [...] והם ישבו ומיינו את הספרים. מה שנחשב לראוי לשימוש נשלח לפרנקפורט, והיתר נשלח לבית הרושת לנייר שהיה ליד קובנה. חלק מן הספרים האלה ראיתי כעבור זמן בספרייה בבאר שבע עם החותמת 'מאפו בלעטער' בקובנה. באיזשהו אופן הגיעו כנראה דרך המרכז בפרנקפורט. כך מצאתי ספרים בוורשה. כך באוניברסיטת תל אביב... ואת יתר הספרים השמידו" (ברטוב, מחוץ לאופק, עמ' 103).

74 הכינוי הזה יידון בפרק ח.

מלחמת העולם השנייה. בשנת 1916 שיחקו הגרמנים תפקיד של אנשים הגונים. בדור שאחר כך הסירו את המסווה מפרצופם והציגו לראווה את זוהמת נפשם הגרמנית: בכל מקום הרסו ושרפו את בתי הכנסת בתי הנכאת ובתי הספרים היהודיים! וכך שרפו גם את בית הספרים על שם מאפו. המהלומה השלישית שירדה על מוסד טיפוחנו זה, מכה אחרונה. בית הספרים נפל חלל יחד עם הקהילה שהקימה אותו.⁷⁵

מעבר לעיר העתיקה, במקביל לרחוב אוז'ישקו, נמצאות 'שדרות החרות' - לייסוויס אל'יי. מקום ליטאי - מקום יהודי; יהודי באופן בולט, משום שבשדרות החופש של ליטא רבות היו החנויות הסגורות בשבת. ברומן של לאה גולדברג ממלאת קובנה תפקיד של זירה מרכזית, בין שאר פרטי נופה, נמצאות גם השדרות המרכזיות של העיר:

[...] לפתע שיוותה נורה כנגד עינייה את גיטלמן זה עצמו, כעבור שנים אחדות, לאחר שיסיים את חוק לימודיו ויהיה לפרקליט מצליח, וישא אישה מודשנת ובעלת כספים, כיצד יפסע אז בהכרת חשיבות עצמו בשדרה הראשית של העיר, תיקו מתחת לבית השחי, וישא לראווה [...] ⁷⁶

אכן, מדרכו של עולם הוא כי בשדרות המרכזיות של עיר מתנהל מסע ריקני וראוותני, אך גם עלילת האהבה של 'והוא האור' מגיעה אליהן, ליתר דיוק לפינה מיוחדת בשדרה:

[...] 'אולי נשב אם כן כאן, על הספסל' הצביע בסנטרו כלפי גן העיר שמעבר למרצפת. 'רצוני לספר לך איזה דבר, לא תוך כדי הליכה'. נכנסו לגן העיר. [...] ישבו בשדרה צדדית, מתעגלת אל מול האגף הימני של בניין האופרה, שהיה מכוער מאוד במערומי הבטון שלו מן הצד הזה - חזיתו היפה הייתה צופה פני השדרה הראשית. [...] ⁷⁷

'ההר הירוק', הרכס, המתנשא (במושגים ליטאיים כמובן!) מעל הוויליה, ואליו עולים מהעיר העתיקה, מעצב את נופה של לב קובנה החדשה.

ומאחורי הנהרות הרים סביב לה, לקובנה. משלושת עבריה - הרים וגבעות רמים ונישאים עטופי ירקרק דשא וחורשות מצלים על צלעותיהם השטוחות; וחתוכים הם וגזורים ע"י נקרות ובקעים לאין מספר אלה הם שרשרת הרי אלקוטט על שפת

75 שורץ, קורות חי, עמ' 58-59.

76 גולדברג, והוא האור, עמ' 61.

77 שם, עמ' 110.

הניאמן השמאלית מדרום; הר ויטובט (פטרובקה מלפנים) והרי הירוק ושל הכביש על גדות הויליה השמאליות מצפון.⁷⁸

לאה גולדברג הטביעה אותו בשמו של שיר מפורסם: "איך עירנו בכתה ושרה / עובר אורח עמוד, הבט: / מה לאה, בטפסה ההרה, הסמטה שזקנה בלא עת, / מקומטת, דלה, צונחת, / ובכל זאת, פניה יפים. / כעדת חיוכים פורחת - / סנוניות תחת גג רעפים. [...]".⁷⁹ "ההר הירוק" - היא מתייחסת כאן לשכונה הנושאת שם זה, השוכנת בהר.

הנוף העירוני שקובנה שימשה לו מקור השראה מופיע שוב ושוב בשיריה של לאה גולדברג. כל נוף חיצוני עשוי לומר משהו על נפש האדם, אמת פיוטית עתיקת יומין זו עומדת לנגד כל קורא של לאה גולדברג המודע לאישיותה המיוחדת. הטופוגרפיה העירונית מנוצלת כאן למפגש שבין העיר להר; העיר המצטמצמת לסמטה צרה שאינה מאבדת את יופייה חרף 'זקנתה', כמוה גם הדמות המוכלת באחד מבתייה של היצירה - 'התופרת' המצפה ל'חתן הנעורים'. הסמטה הדלה, והיפה בדלותה, איננה אדישה ואיננה מעוררת לאדישות, היא קוראת להתייחסות לאהדה-אהבה: "זאת היא כל הסמטה, עובר אורח, / זאת היא כל חמדתה הצרה, / אהבנה אתה, עובר אורח, / בפזמון של תיבת הזמרה", מסיים השיר, המדבר בסך הכול על סמטה - סמטה צרה, שחמדתה צרה - 'תופרת', ואפשר גם על המשוררת עצמה שקריאתה נשמעת כקריאת הסמטה. סמטה, חלונות ודמות נשית בפנים, נגלה גם ביצירה אחרת של לאה גולדברג. חלק מעלילת האהבה המוזרה העומדת ביסוד סיפור - אפשר אוטוביוגרפי - של לאה גולדברג 'הוא האור', מתרחש בעיר: [...]. כל העת ירד הגשם הזה. גם כאן, גם בעיר. אלברט הולך ברחוב. והפארק כולו זהב, ועורבים שחורים בין השלכת. אלברט עולה להר הירוק. בסמטת העוני. גרניום אדום בחלונות. אני רוצה העירה, אני רוצה העירה. אני רוצה לראותו תכף ומיד. [...].⁸⁰

עלילת האהבה הזו איננה עומדת בפני עצמה, היא חלק מעלילה גדולה יותר של חזרה לליטא ויציאה מליטא, שהיא עצמה חלק מעלילת-על - עלילתה של התנועה הציונית. הנוף העירוני של מרכז קובנה, הצליח - בדוחק - להכיל עלילת אהבה מוזרה, אך העלילות הגדולות יותר, שלו בו באישן של עלילות גדולות עוד

יותר, לא הותירו יהודים מטיילים בצד ליטאים בשדרה המרכזית של העיר. כל עיון בלאה גולדברג מושך לרחוב קוסטוצ'יו; הוא עשיר באתרים יהודים. לא הרחק מביתה הלא-משולט (עדיון) של לאה גולדברג מתגלה ביתו המשולט של איש מופת - ד"ר אלחנן אלקס; מכאן הובילה דרכו לבית החולים 'ביקור חולים', מכאן נלקח לגטו ולא חזר. יש בסביבה עוד אתרים חשובים - הגימנסיה הריאלית (בהוה, אקדמיה ליטאית למוסיקה), גימנסיה תרבות שמאחורי הגימנסיה הריאלית. ובשיטוט כאן, בהאזנה לנוכחות הדוממת של מרכזי החינוך העברי בקובנה, מתחזקת תחושת העבריות של הרחוב הזה.

מבט מרחוב קוסטוצ'יו מגלה את הרכס הירוק שבקצהו נמצאת שכונת 'ההר הירוק'. זהו אזור טבעי, ירוק, איננו רחוק מן העיר; לאה גולדברג אהבה לשוטט שם כעולה מיומניה, שיטוט של שלוה. כאן אנו עוסקים בעיקר בבתים, בנוף העירוני, ואם השיקול הגיאוגרפי קובע אפשר שהאתר הבא בסיור-שוטט ברחובות הסמוכים יהיה מוסך ליטוקיס שאיננו מרוחק משם, בית הסוהר ברחוב מיצקביץ שאליו נלקחו ראשוני היהודים אחרי הכיבוש (משם לפורט השביעי), וכמובן מטה הגסטפו המקומי. באתרים הללו, השלווה לא שרתה ובאמת גם לא תשרה.

זיכרון בתי הכנסת

במבט היסטורי מסכם, אין להצביע על בית כנסת מרכזי בקובנה כמו זה שקיים בוויילנה;⁸¹ היה כזה בסלבודקה! 'בית הכנסת הגדול' של סלבודקה שנבנה בשנת תקל"ב זכה לתיאורי חיצוניות בולטים ומרשימים:

וזה דבר הבית: מדרתו היתה ענקית - ארכו, רחבו וגבהו העידו על מעוף דמיונם של בוניו. הוא נבנה לבנים שלמות גדולות וכבדות, ועבי קירותיו היה כאמה ומעלה. בתוך תמכו את תקרתו הגבוהה עמודים גבוהים ועבים, כתבנית בית הכנסת הגדול בוילנא, אשר בכלל דמה אליו בהרבה פרטים. ספון הבית היה מצויר ציורים שונים נחמדים למראה, מעשה ידי אמנים להפליא, ועל כתליו היו חקוקים מזמורי תהילים ותפילות שונות. גם עמוד ארון הקודש היה מעשה צעצועים נפלא ונהדר למאד.⁸²

כמו כן, אין בקובנה שוליהוף - גרעין מסורתי מצומצם בשטחו שבו מתרכזים

81 בסקירה על בתי כנסת בליטא (קוטלאר, בתי כנסת בליטא, עמ' 303-309), הדגש מושם בעיקר על המבנה והשלכותיו, אין התייחסות מרובה לדגשים שבסקירתנו, במיוחד לא ל'כור שול'.

82 ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 168.

78 ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 82.

79 גולדברג, מוקדם מאוחר, עמ' 59-60.

80 גולדברג, והוא האור, עמ' 87.

החיים הדתיים והציבוריים. וכמו שלבית כנסת גדול ומרכזי יש סיפור, גם לאי נוכחותו יש סיפור. ליפמן מספר: "לפי המסורת אסור היה עפ"י התקנות למתיישבים בקובנה לבנות להם בית הכנסת, ורק בית תפילה מעין קלויז או בית מדרש הותר להם ליסד [...]".⁸⁵ גרמו לכך הנסיבות ההיסטוריות הידועות שהביאו יהודים - בין בעל כורחם, ובין מרצונם, מתוך הבנה לנסיבות, להצטמצם בכל הקשור בבניית הדבר היקר מכל עבור הקהילה - בית הכנסת שלה. יחד עם זאת, סימנו בקובנה 'בית כנסת ישן' או 'בית מדרש ישן' שמוקם סמוך לאזור העתיק ביותר לא-הרחק מ'קצה חצי האי' של מפגש הנהרות. על-פי המסורת 'מגילת קובנה' שנתחברה על-ידי ר' שמואל הקטן ('א' אדר ב תקמ"ג) לזכר הניצחון המשפטי של יהודי העיר על העירייה ב-1782, שאפשר למעשה התיישבות חוקית בעיר, נקראה מידי שושן פורים ב'בית המדרש הישן'. הנה כי כן, בתחילת המאה ה-19 היה לקהילה בית מדרש - 'בית המדרש הישן', אך עדיין לא היה לה רב משלה. על הכיבוש של נפוליאון (1812) סופר: "מובן מאליו כי גם בתי התפילה של היהודים לא נמלטו מידי המחריבים. לפי המסורה העמיד נפוליאון את סוסיו בבית הכנסת הישן של קובנה".⁸⁶ 'בית המדרש הישן' היה מקום תפילה ולימוד והתקיים בו גם 'חדר' לילדי העיר (בעיר היו עשרות חדרים, מהם בתי כנסת וישיבות). לימים, יצא במיוחד שמעו של הקלויז שבנה בשנת תרי"א (1851) ר' הירשל נעוויאזשער מגבירי קובנה ונכבדיה, אישיות שנודעה כחרדית (השימוש במונח ביחס לאותה העת מטעה במקצת) בדתה ומהמתנגדים המובהקים להשכלה. הקלויז שכונה על שמו 'נעוויאזשער קלויז' מלמד על אופי בתי הכנסת של קובנה דאז; התיאור המתייחס אליו הוא של הכלים ולא של החיצוניות: "[...] שכלל בכלי כסף מהודרים, כמו צצים לספרי תורה, כתרים לעצי חיים' ושני כדים בעד נטילת ידיים לכהנים קודם הדוכן, אשר אחד מהם מצויר בציורים ותבניות שונות והשני משובץ במטבעות עתיקות כעין ה'בערלינקעס'".⁸⁷ דומה כי הפנמה זו אופיינית לקובנה שבשונה מהשכנה סלבודקה, איננה מציעה בשלב הזה בית כנסת מפואר משלה.

בבית המדרש הזה צמחה תנועה חשובה בישראל, כך מתאר זאת הרב וינברג: בקובנה יסד ר' ישראל [=סלנט] את הישיבה הראשונה בחבל ז'אמוט של מדינת ליטא. בית המדרש שיסד הנדיב החרדי ר' צבי נאביאז'ר ז"ל ונקרא על שמו

83 שם, עמ' 199-200.

84 שם, עמ' 50.

85 שם, עמ' 202-203.

(נאביאז'ר קלויז'). ראשית דרכו היתה למשוך למחיצתו אנשים צעירים בעלי כשרון ושאר רוח, פנויים ונשואים, ולהחדיר בנפשם דקות נלהבת לתורה ולאמונה, להישלם בעוז מוסרי וברצון איתן לעמוד ולהגן על עקרוני התורה והאמונה, ללא ויתור וללא פשרה כלפי השפעות ונטיות זרות הבאות מן החוץ. כאבן שואבת משך אליו בית מדרש זה את טובי הלומדים, [...] השנים בקובנה היו שנות הביסוס הרעיוני של שיטת המוסר וכאן בגרה ההכרה שהמוסר צריך לתפוס מקום בראש שיטת החינוך העברי. בקובנה נתוספה לתנועת המוסר, ששורשה נעוץ בשאיפה להשתלמות נפשית ולשיפור המידות, גורם מניע חדש: הדאגה לקיום היהדות, אשר תנועת ההשכלה העמידתה בסכנה, אותה תנועה שקסמה הרומנטי כבר פג והתנדף וקיבלה פנים זועפות של התנכלות בנפשה של היהדות המסורתית. הסיסמה היתה: מלחמה נגד המשכילים בכלי זינם הם: ליצור תנועת השכלה, שהיא כולה עברית ולהעמיד רבני ומורים שיפיצו השכלה עברית טהורה זו בעם [...]."⁸⁶

רבים הם התיאורים המעמידים את שתי התנועות - השכלה ומוסר בעמדת עימות חזיתי פנים אל פנים, אך לטעמי הקטע הזה הוא מהיפים שביניהם. היהדות כולה משמשת לעימות הזה - זירה רוחנית, קובנה משמשת לו זירה גיאוגרפית, ובית המדרש נאביאז'ר - מקום שהוא בעצם מנוע, מרחף. היום, נותר במבנה ברחוב זמנהוף משהו מהדרת המקום; הוא משופץ, חזותו נאה, אך משרת צורך קהילתי ליטאי לחלוטין; אין אות או סימן חיצוני לעברו, ואין איש יודע כמה מוסר נותר בו. בשלהי המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים היו בקובנה כמה עשרות בתי כנסת. בסיכום תולדות קובנה היהודית: "בשנת 1864 כבר היו בעיר מלבד בית המדרש הישן 19 בתי תפילה. לפי ידיעה שהתפרסמה ב'המליץ' בשנת 1893, כבר היו באותה שנה בקובנה למעלה מ-30 בתי תפילה. רובם היו במצב עלוב".⁸⁷ דיווח שונה במקצת: "ב-1911 היו בקובנה 25 בתי כנסת ובתי תפילה. רובם היו שייכים לחברות מקצועיות (סוחרים, חייטים, קצבים ואחרים). אחד היה של חסידים".⁸⁸ יצחק גיברלטר מונה בזיכרונותיו (להלן) את בתי הכנסת הבאים אותם זכר כילד בשנות השלושים: 'בית המדרש הישן' הראשון והידוע ובו כולל שעבר אחר כך לישיבת סלבודקה ואחר כך ישיבה קטנה 'עטרת צבי'; 'בית המדרש הגדול החדש'

86 וינברג, שרידי אש, עמ' רצג-רצד.

87 פנקס הקהילות, עמ' 518.

88 ליפץ, קובנה, עמ' 276.

שניבנה ביוזמת רבי יצחק אלחנן בסביבת רחוב וילנה: במקום התפלל הרב שפירא, והיה מקום התפילה המרכזי בקובנה, היה פתוח עשרים וארבע שעות ביממה; שני לו בגודלו 'בית כנסת החייטים'; כן בלט בית הכנסת 'הנביזור' (לעיל) שהתחדש בשנות כהונתו של רבי יצחק אלחנן, למדו שם פרושים ואחר כך הפך ל'בית המוסר', ובסופו של דבר עברו הללו לסלבודקה; כן היה בית כנסת ברחוב האטליזים (לימים, בקובנה המתחדשת - 'בית ספר לקדרים'), ועוד רבים. לבית הכנסת 'אוהל יעקב' ה'כור-שול' הקדיש התייחסות נפרדת לגמרי (להלן). ונימוקיו עמו.

כאמור, בסוף המאה ה-19 ולמעשה עד לחורבן היה 'בית המדרש החדש' (מקומו היה ברחוב 'בירשטן' - 'בירשטונו'), מקום מרכזי⁸⁹; מבחינה זו ניתן לומר על קובנה, שבדומה לקהילות חשובות אחרות, היו לה סוף סוף בית כנסת ישן וחדש. כבית כנסת מרכזי התפרסם בית תפילה זה בחזונו שקדמו לחזני בית הכנסת 'כור שול' שנודע באופי המוסיקלי המשובח של התפילה בו (להלן). החזנים בבית המדרש הגדול ברוך קרלינר ויצחק לייב המכונה 'קודרה', שמותיהם התפרסמו הרבה מעבר לגבולות ליטא. ברוך קרלינר נהג לצאת עם מקהלתו למסעות ושניהם העמידו תלמידים שהיו לימים לחזנים ראשיים בקהילות רבות.⁹⁰ היום מבנה 'בית מדרש החדש' עדיין קיים; ברוב גודלו הוא אף מאוד בולט וקל לזיהוי, אך הודו והדרו ניטלו ממנו, הוא שימש כבניין מסחרי, שחולק לקומות ולחדרים, רחוק מאוד ממצב ומתנאים המאפשרים את המבט התיירי. תיאורו רווי הכאב של גיברלטר מנקודת מבט של סיור שורשים בשנות התשעים:

הבניין עדיין עומד על תילו אך כל מהותו שקעה באדמה. [...] כה כאב לבי על דבר חורבנו של בית המדרש ואובדן מתפלליו. המקום ששימש בעבר לתלפיות - חולל ואיננו. הרשעים שינו את מהות הבניין מבית מדרש מפואר למשרדים ולחנויות, וזאת על אף שיש כיום בקובנה סופרמרקטים גדולים ואין צורך הכרחי בחנויות. הרשעות הזו אין בדוגמתה - חילול מקדש מעט ללא כל סיבה. מחד - הם לא רצו להרוס את הבניין עקב גודלו העצום, ומאידך - חששו שמא יבקשו היהודים להחזירו לבית תפילה, כן חילקוהו לקומות במטרה שלא יישאר. כאשר רואים את מצב בית המדרש החדש, רואים למעשה את ליטא בחורבנה [...].⁹¹

89 היו בין דרשניו שנטו לציונות. בדרשותיו, הטיפ לציונות שלום בצלאל צדיקוב (פנקס הקהילות, עמ' 528).

90 פנקס הקהילות, עמ' 518.

91 גיברלטר, יסור יסרני, עמ' 72-73.

בשלהי העשור הראשון של שנות האלפיים, כשכרזות חגיגות 600 השנה של קובנה מציפות את העיר, המבנה המרשים הוא בכלל מוסך; התגנבות אל חצרו האחורית מאפשרת לזהות עדיין חלונות מקוריים ועיטוריהם. תיירים יהודיים מסתירים את כאבם בהערות ציניות על האפשרות להיכנס עם הרכב אל תוך בית הכנסת וכיוצא בזה; למען האמת, בנסיבות הללו קשה אפילו לחשוב על שלט הנצחה שישתלב איכשהו בכיעורו הנוכחי של המקום.

היום עומד על תילו כבית תפילה פעיל בית הכנסת הכוראלי ה'כור-שול' - 'אוהל יעקב', שבאופן כללי, מיקומו במעלה קובנה, באזורים החדשים יותר של העיר, במובן מסוים אזור עשיר מעט יותר; בהווה ניתן לראותו כשילוב של בית כנסת פעיל ושל מעין מוזיאון ואתר הנצחה. היוותו כבית כנסת פעיל מזכיר את המקרה של וילנה שגם בה נותר בית הכנסת הכוראלי (אם כי בוויילנה ההנצחה הממשית של בתי הכנסת דווקא באמצעות בית כנסת זה בולטת - לדעתי, לדעת אחרים: צורמת - יותר).

הוא נזכר הרבה מאוד בתולדות קובנה החל מהשליש האחרון של המאה ה-19 ועד לעצם היום הזה (להלן). יש והוא מכונה היום 'בית הכנסת הגדול', בעבר - ה'כור שול'; השם הרשמי בעבר וגם שמו הנוכחי - 'אוהל יעקב'. פרסומי התיירות הליטיאיים בהווה מרבים להזכיר אותו בין שכיות החן הנוכחיות של קובנה, כשבכך מאפילים במידה ידועה על היעדרם של בתי כנסת שהיו אולי פחות מפוארים, אך חשובים מאוד מהבחינה ההיסטורית. מבין מעלי הזיכרונות בהווה יש שמציגים אותו 'פנינת בתי התפילה של קובנה'⁹² ויש המדגישים דווקא את הבעייתיות הטמונה לדעתם בזיקתו למסורת (יצחק גיברלטר, להלן).

אשר לקורותיו, בסיכומים של תולדות קובנה היהודית נאמר: "בימיו [= הרב יצחק אלחנן ספקטור] הוקם ע"י משכילי העיר בית הכנסת הכוראלי ('אוהל יעקב'). ביכ"נ זה שכן תחילה בב"ס 'מאפו' (ברחוב 'מאפו'). לאחר זמן נבנה בשבילו בניין מיוחד ברחוב אוזישקו"⁹³ הוא הבניין שמצוי ומתפקד עד היום. במעמדו זה, הוא היה בית הכנסת היחיד שזכה לתמיכה מן המיסוי הכללי של הקהילה.⁹⁴ האירועים בבית הכנסת הזה מתוארים מנקודות מבט שונות. בסקירתו הכללית

92 מלמד, ליטא ארץ הדמים, עמ' 157; עמ' 113-114.

93 ליפץ, קובנה, עמ' 276.

94 "מקור חשוב לתמיכה במוסדות הקהילה שימש מס הקרובקא". בשנת 1907 הגיעו הכנסותיה ל-33,000 רובל. אותה שנה הילקה [...] לביהכ"ס הכוראלי 900 רובל [...] (ליפץ, קובנה, עמ' 277).

של דב לויין ב'פנקס הקהילות' מודגשים מאוד האירועים המוסיקליים והמפגשים עם נכבדי העיר במיוחד חובבי המוסיקה שביניהם:

ברוח ההשכלה נערכו בקובנה כמה אירועים שבהם נפגשו יהודים ונוצרים. כאשר עמד מירסקי, מנצח המקהלה בבית הכנסת 'כאר שול' ('אהל יעקב') לצאת את קובנה כדי להשתלם באקדמיה למוסיקה, ערכו לכבודו ידויו נשף בגן העיר, בהשתתפות מקהלת בית הכנסת. גם הפעם הושמעה האורטוריה של הנדל יהודה המכבי⁹⁸. רוב הנוכחים היו נוצרים וההכנסות מן הנשף הוקדשו לבעל השמחה.⁹⁹ לעתים הביאו המפגשים המוסיקליים לתקריות ולמתרחקות:

באוגוסט 1886 נערך בגן העיר ביוזמת הש"ץ רבינוביץ, שהיה חזן בית הכנסת 'אהל יעקב' קונצרט ובו הושמעה האורטוריה יהודה המכבי מאת הנדל. מתוך הקהל שכלל יהודים ונוצרים כאחד עלה על הבמה לאחר הקונצרט משורר נוצרי בשם אלכסנדרוב והשמיע שיר אנטישמי. פרצה קטטה בין היהודים לנוצרים ולמחרת האירוע נצטוו אלכסנדרוב על פי החלטת שר הפלך לעזוב את קובנה תוך שלושה ימים. אחד השוטרים שצידד באלכסנדרוב פוטר מתפקידו בידי פקיד העירוני שנכח בקונצרט.¹⁰⁰

דב לויין מביא סיכום לפעילות בית הכנסת:

[...] לפי ידיעה שהתפרסמה ב'המליץ' בשנת 1893, כבר היו באותה שנה בקובנה למעלה מ-30 בתי תפילה. רובם היו במצב עלוב. לעומתם הצטיינו ביופיים בית הכנסת 'כאר שול' ('אהל יעקב') שהוקם בשנת 1871 ואשר באו אליו גם נוצרים כדי להקשיב לזמרת החזן רפאל יהודה רבינוביץ. ראשיתו היתה בבית הספר 'מאפו' עד ששוכן בבניין שהוקם עבורו במיוחד. בין היתר נערך בו קונצרט, שכלל קטעי תפילה בעברית וקטעים של מוסיקה קלסית. בקהל הרב שמילא את אולם בית הכנסת היו אישים נוצריים נכבדים, שתפסו משרות בעירייה ובמשטרה ושוי צבא. ר"י רבינוביץ כיהן כחזן במשך 15 שנה וגם בימי יורשו יהודה פרלמוטר נשמרה הרמה הגבוהה של החזנות בבית הכנסת 'כאר שול'. כאשר קוצץ תקציבו והמקהלה בוטלה, נפגעה גם יוקרת בית הכנסת [...].¹⁰¹

להלן, נציג זווית ראייה שונה לגבי מעמדו של ה'כור שול'. בשלב זה נפסע עם הסדר הכרונולוגי, ונאמר דבר מה על מצבו במלחמת העולם הראשונה, שהייתה

עת צרה ומצוקה ליהדות קובנה. הגירוש הרוסי במלחמת העולם הראשונה הוביל להרס ולשוד של רכוש יהודי: "כן נשדדו בתי הכנסת ומוסדות ציבור אחרים. ביהכנ"ס הכוראלי סבל באופן יחסי פחות. ספרים מספריית מאפו שהוחבאו בביכנ"ס זה, שרדו ברובם."⁹⁸ ב-1915 התפרסמה הפקודה לגירוש יהודי קובנה לפני רוסיה, ד"ר שוורץ ממייסדי הספרייה על שם מאפו (1908), יחד עם הספרן רובין שהיה חבר בהנהלת בית הכנסת 'אהל יעקב' (די כאר שול), יזמו להחביא את אלפי ספרים בעזרת נשים של בית הכנסת וכך ניצלו מירידה לטמיון. הללו הוחזרו כשהגרמנים התבססו בקובנה.⁹⁹ אך לא רק הספרים חזרו, אלא גם המתפללים וביניהם חיילי צבא הכיבוש הגרמני! מספר יוסף אחאי:

נכנס לדירתנו חייל גרמני ושאל בעברית, אם אנו שומעים לשון קודש. אבי ואני ענינו בחיוב. היה זה ד"ר יוסף קרליבך. הוא היה אדם מעניין מאוד. גיסו היה רב צבאי לחיילים היהודיים, שהיו מתכנסים ב'כאר-שול' לתפילה. עוד לפני מלחמת העולם היה מורה בארץ ישראל [...]. הוא הודיע לאבי כי בדעתו לפתוח גימנסיה ריאלית [...].¹⁰⁰

כדי לאפיין את בית הכנסת הנידון מהבחינה התרבותית צריך לדבר לא רק על מוזיקה, הוא שימש אכסניה לפגישות חשובות מסוג אחר: בהרצאה-דרשה שנשא ביאליק בקובנה ב'אהל יעקב' כ' באלול תר"ץ עסק ב'שאלת הלשונות בישראל', ניהל מאבק מחוכם נגד האידישיזם המתגרה, וסיים בהתחכמות ביאליקית אופיינית על התחש התלמודי בעל שני חוטי שדרה: "אני לעצמי איני מאמין בחיה, שיהיו לה שלושה חוטי שדרה, [=אידיש, לשון המדינה, עברית] מעין זו שהפולקיסטים רוצים לבראה. אני לעצמי מאמין באומה, שיש לה רק 'חוט שדרה אחד' - הלשון העבריתו!"¹⁰¹ קהל נכבד בקובנה הזדהה עם תוכן הדרשה, הזירה התאימה לדרשה שכזו.

תמונה שונה של בית הכנסת עולה בזיכרונותיו של יצחק גיברלטר; לדידו, בית הכנסת, גם אם לא הגיע למעמד של 'מוקצה מחמת מיאוס', נחשב כמקום בעייתי שיש בו צד מהותי של פגם:

[...] היהודים החרדים בקובנה לא התפללו שם, משום שבית הכנסת נחשב

98 ליפץ, קובנה, עמ' 277.

99 קורותיה וגורלה של הספרייה ע"ש אברהם מאפו בקובנה - תקציר מחקר של דב לויין, גחלת, אלול תשנ"ד אוגוסט 1994.

100 נשמית, היו חלוצים בליטא, עמ' 15.

101 ביאליק, דברים, עמ' קנז.

95 פנקס הקהילות, עמ' 526.

96 פנקס הקהילות, עמ' 523.

97 שם, עמ' 518.

בעיניהם למתקדם. ואכן, מתפללי בית הכנסת היו אנשים 'מתקדמים'. הם אומנם שמרו תורה ומצוות, אולם ביקשו שבית הכנסת שלהם יידמה לבתי הכנסת 'המתקדמים' בעולם. [...] בעניין זה הכריז הגאון בעל ה'דבר אברהם' [=הרב שפירא] על מלחמת חורמה. הוא לא הסכים להקל בשום מנהג קטן ולא התיר לשנות דבר. [...] מתפללי בית הכנסת שכרו חזנים מגדולי עולם שיתפללו במקום. לא חסר להם כסף לכך. בזמני התפלל שם החזן העולמי הידוע מישה אלכסנדרוביץ. במקום הייתה אף מקהלת ילדים נפלאה, בניצוחו של אדון גרבר. בקומה השנייה בצד מזרח בנו חדר מול החזן, כך נוצר קשר עין בין המנצח לבין החזן. אדון גרבר המנצח היה מפורסם מאוד בקובנה. הוא אף היה המורה שלי לזמרה, כאשר למדתי ביבנה. [...] ב'כאר שול' החלה התפילה בשעה מאוחרת, כך שהיינו מספיקים לסיים את התפילה בבית הכנסת שלנו, לערוך 'קידושא רבא' ולהגיע ל'כאר שול' לשמוע תפילת מוסף. [...].

מכאן הוא הולך ומצייר כיצד בית הכנסת שנחשב מוקד פוטנציאלי לרפורמה, הולך ומתקרב למתכונתה של זו, בעיקר בכל הקשור בצד האדריכלי הפנימי של בית הכנסת - מיקום הבימה שנחשב אמת מידה לזיקה לרפורמה:

מתפללי בית הכנסת רצו לדמות את ה'כאר שול' לבתי הכנסת הרפורמיים בעולם. אומנם הם לא יכלו ולא העזו להקים בית כנסת רפורמי רשמי בקובנה, אולם כוונתם הייתה להפחית אט-אט מנהגים קדמונים, כדי להידמות למרכזים הרפורמיים בעולם. הם תכננו כי במשך הזמן יחדלו שומרי תורה ומצוות מלבוא להתפלל במקום ואז הם יוכלו לעשות ככל העולה על רוחם. [...] לפיכך הם בנו בימת עץ ניידת וקירבו אותה לארון הקודש, כשכל מטרתם לנסות להשריש את 'המנהג' החדש. מששמע זאת רבה של קובנה הגאון הרב שפירא, יצא במלחמת יחיד. [...] רבה של קובנה שהיה מתפלל בקביעות בבית הכנסת בו כיהן כרב [=בית המדרש החדש], עם אלפי מתפללים שומרי תורה ומצוות בתכלית, בחר להתפלל בשבתות בבית הכנסת 'הכאר שול', ולא אפשר לגבאים לקרב את הבימה לארון הקודש ולבטל את 'העמוד'. מספר מצומצם בין מתפללי בית הכנסת נמנו על היהדות החרדית, אך כולם היו שומרי שבת ומצוות. למרות זאת, לא התערבו במלחמתו של הגאון עם הגבאים. יתכן שהיה זה עקב חשש שמא יסלקו אותם הגבאים מבית הכנסת. [...] בגופו ובידיו הזיז את הבימה למרכז בית הכנסת, ולא נתן לחזן רשות להתפלל על הבימה סמוך לארון הקודש. [...] כך עמדו שניהם משני צדי הבימה ורחפו: רבה של קובנה דוחף בכוחו הדל מצד אחד ולא נותן לו להזיז את הבימה ממקומה, והגבאי החצוף הודף מהעבר השני.

[...] מעשה מחפיר זה גרם לחילול ה' נורא ואיום. עזות המצח של הגבאי היה עצומה. לפתע החלה אחת הנשים לזעוק לעבר הגבאי: 'חצוף שכמוך, כיצד אתה מעז לנהוג כך בגאון, רבה של קובנה? הפסק מייד!!!'. היא לא הסתפקה בזאת, והחלה לרדת מעזרת הנשים עם נשים נוספות [...] לאחר אותו מעשה, הפסיק רבה של קובנה להתפלל במקום, ובית הכנסת החזיק בשמירת תורה ומצוות בשלמות ללא כל שינוי.¹⁰²

ניתן 'לקרוא' את הזיכרון הזה ב'קריאות' שונות; ניתן לחלוק על עוצמת הכוונות להקים בית כנסת רפורמי ממשי, וניתן לראות את יהדות קובנה כמקום שגם המתחדשים והמחדשים הקפידו על סייגים יותר מאשר בתפוצות שבמרכז אירופה והונגריה; ספק אם הביטוי 'מלחמת חורמה' מתאים לרב שפירא (למיטב בירורי, הוא התגורר סמוך לבית הכנסת 'כור שול'), וספק אם המאבק המרוכז בגבאי שעליו מסופר כאן, היה כה דרמטי; כותבי הסקירות והתיאורים של חיי הרב שפירא לא הדגישו - לא את עצם המאבק ובוודאי שלא את הסיפור הספציפי הזה, בצורה כה קיצונית. מה שברור הוא שבית הכנסת 'אוהל יעקב' (גיברלטר לא מכנהו בשמו זה!), נתפס כשונה, ובכל זאת התפללו בו גם שומרי מצוות רגילים, ואפשר שיש בכך מן המאפיין את יהודי קובנה. אפיון אחר של המתפללים מופיע במקום אחר בזיכרונותיו:

מייסדי בית הכנסת היו קצינים יהודיים משוחררים, שלחמו במלחמת העצמאות של ליטא החדשה לאחר מלחמת העולם הראשונה. הם חשו עצמם אנשים מרוממים, שהרי הם היו הקצינים הלוחמים של צבא ליטא והמייסדים של צבא ליטא החדשה. הם הרגישו כאילו מדינת ליטא היא חלק מישותם. אל בסיס קהילתי זה הצטרפו עשירי קובנה שבתי הכנסת הוותיקים לא היו לרוחם.¹⁰³

גם כאן הדברים אינם משוחררים מדרך ראיית מציאות מסוימת, אך חבויה בהם אינפורמציה מעניינת. בבית הכנסת הזה נמצא לוח זיכרון ללוחמים היהודיים בצבא ליטא (להלן), והדברים מתיישבים עם האפיון הזה של המתפללים (לאו דווקא המייסדים!) שהציג גיברלטר. מה שברור הוא הדבר שלגביו אין חילוקי דעות - לבית הכנסת הזה יצאו מוניטין בכל הקשור לחזנות ולמוסיקה. כמו סיפורים קובנאיים רבים אחרים גם סיפורו של בית הכנסת הזה מוביל בדרך חד כיוונית - הדרך לחורבן. במלחמת העולם השנייה הוא שרד משום

102 גיברלטר, יסוד יסרני, עמ' 115-121.

103 שם, עמ' 115-116.

שהחלל הגדול שלו שימש כמחסן לנעליים. המקהלה שהנעימה את התפילות, נדדה למקום אחר: מסופר על הופעת מקהלה, ועמה גרבר המפורסם, בבית הישיבה לשעבר, בגטו קובנה: "[...] ובחזיתנו המנצח - בוריס גרבר, בעל יד שמאלית תותבת. רוב הקריירה שלו ניצח גרבר על מקהלת בית הכנסת הגדול [= 'כור-שול'] בעירנו, ועתה היה עליו להסתפק בהרבה פחות מזה"¹⁰⁴.

מייד אחרי השחרור של קובנה, שמשמעותו בעבור היהודים הייתה שריפת הגטו וגירוש למחנות ריכוז בגרמניה: "ב-4 באוגוסט התאספו 265 יהודים ניצולים בחצר בית הכנסת הגדול [= 'כור-שול'] שברחוב אוז'סקו. במשך הזמן גדל מספרם עד ל-650 איש"¹⁰⁵. יש דיווחים על בית כנסת אחר ששימש מייד אחרי החורבן:

משרדי הקהילה היו ב'הויסמאנס קלויז' אשר ברחוב מאירונוי. קלויז זה גם שימש כבית כנסת יחיד לשרידי יהודי קובנה. פה ושם עוד אפשר היה להבחין על קירות הקלויז בסימני דם קרוש, שמקורם בפרעות הראשונות ביהודים עם כיבוש העיר על ידי הגרמנים [...] סקרנות לא פחותה עוררו בנו החיילים היהודיים בצבא האדום, מכל הדרגות, אשר היו באים לעתים קרובות לבית הכנסת ומתפללים בכוונה רבה יחד עם הקהל.¹⁰⁶

מרכז השרידים - קשה כל כך לדבר על קהילה - היה ב'הויסמאנס שול' בעיר הישנה' (לא הרחק מן העירייה); כך היה בימים הראשונים לנוכחות הסובייטית, אחר כך, כידוע, היחס לדת הורע מאוד. בסופו של דבר ה'כור-שול' הוא בית הכנסת שנשאר; מבט רווי בזיכרונות אל ה'כור-שול' של התקופה שאחרי המלחמה:

ההסתובבות ברחובות הביאה אותי יום אחד לבית הכנסת הגדול. לפני המלחמה, בימי חג ומועד, הייתי מתרוצץ כאן על המדרגות ומשחק עם שאר הילדים בעת שאבי שהה עטוף טלית בפנים. מקהלה הדורה ניצבה גבוה למעלה סמוך לכיפה

104 אילתי, לחצות, עמ' 98.

105 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 197.

106 גאר, היהודים בליטא, עמ' 407. הרב אשרי מספר: "[...] והנה כעבור איזה שבועות מאז שהשתחררנו הייתה צריכה להתקיים חופה של זוג שרידי חרב וזעם, ומכיון שלא נמצאה מפה של חופת חתנים נשאלתי אם אפשר להשתמש בפרוכת שמצאנו בעלית בית המדרש של קלויז הויסמן ולעשות ממנה חופה" (אשרי, ממעמקים, א, עמ' קלז); "[...] קובנה העיר ואם בישראל על רוב מקומות התורה שהיו בה, נשארה אבלה מבלי בניה - בניה, תלמידי החכמים המצוינים בהלכה, היא נשארה בויה מכבודה וחרבה ממעונותיה בתי מקדש-מעט בתי כנסיות ובתי מדרשות. ורק 'קלויז הויסמאן' ראינו שאפשר עוד להשתמש בו כמקום תפילה אלא שהיה מלא זבל ולכלוך שהודים הארוויים מלאו בהם את המקום הקדוש הזה [...]" (אשרי, ממעמקים, ב, עמ' קלד). בסיכום של שרידים יהודיים שנותרו בקובנה ה'הויסמאנס שול' מוגדר כמרכז הקהילה: "פון קאוונע זיינען גבליבן עטלעכע אידישע מאנומענטן. עס איז געבליבן די כאר שול, און עטלעכע אנדרעע בנינים, ווי הויסמאנס שול, וואו עס געפינט זיך איצט די קהילה. די לעבעדיקע אידן זיינען אבער דארט מער נישטא" (אשרי, חורבן ליטא, עמ' 58).

הגדולה, וזמריה שרים בארשת פנים רצינית, בניצוחו של אותו איש נמרץ - אותו גרבר, מנצח המקהלה שלנו בגטו. חזן בעל קול ערב וחובש כובע מצולע גבוה היה שר לחלופין או יחד עם המקהלה, בסגנון שהזכיר לי אריות של אופרה. כעת היה האולם הגדול נעול ומוזנח ובירכתיו הסתופפו משרדי הקהילה היהודית. אנשיהם ניסו מספר פעמים למשוך אותנו הילדים הנותרים בדברי מתיקה, לבוא וללמוד תורה ותפילות, אך היה זה מאבק אבוד.¹⁰⁷

מכאן ואילך שימש, בצורה כזו או אחרת, כבית הכנסת של הקהילה הקטנה במשך התקופה הסובייטית. עם תחילת הפרסטרויקה והענקת העצמאות לליטא עלה מעמדו בעיני השלטונות, אם כי במקביל עזבו רבים מיהודי קובנה את עירם. החל מ-1992 המבנה עבר שיפוצים יסודיים, וכנאמר לעיל, הוא נזכר די הרבה בפרסומים שונים לתייר, לאו דווקא היהודי.

בניין ה'כור-שול' בולט למדי ומזוהה בנקל מן הסביבה הקרובה. בכניסה החיצונית כתובת כחולה דהויה מהסוג הנפוץ בחזיתות בתי כנסת באירופה - 'כי ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים' (כתובת כזו מעטרת גם את הכניסה לטהרת הקודש' בוויילנה). המבנה הפנימי סטנדרטי ומזכיר את בית הכנסת בוויילנה; חלוקת אורך משולשת: אולם מרכזי ושתי אכסדרות גדולות. עזרת נשים בת שלושה חלקים. ארון הקודש נמצא בתוך גומחה מעוטרת ומסוגנת עשירה בזהב, ממוקמת בתוך אוהל בעל כיפה הנשענת על עמודים. הכיפה - נרות ומגן דוד. בקיר המזרחי שני חלונות ויטראז' פשוטים - עיטור של 'מגן דוד', באמצע על רקע הרבה ציורי 'מגן דוד' קטנים בצבע צהוב על רקע תכלת.

החלל הפנימי עשיר בכתובות מסוגים שונים, הן רבות ומגוונות, שונות מאוד מהכתובות של בית הכנסת בוויילנה. בצד ימין כתובות הנצחה אישיות, בדרך כלל בעברית ואידיש, לנפטרים שהיו בעלי חשיבות לבית הכנסת, משנות הששים ואילך. ביניהם חריג שזכה להנצחה בחייו - שבתאי קלמנוביץ הסמוך לדינאל קלמנוביץ; בלוח יש כיתוב גם באנגלית. ניתן לשער כי שבתאי קלמנוביץ לא היה זוכה ולו לבדל של שבח באיזשהו בית כנסת ברחבי מדינת ישראל, אולם, קהילת קובנה חשה כלפיו הכרת תודה שיסודה בתחושות משפחתיות. האחרון שהונצח הוא ישעיהו מאסטייביץ והכתובת כוללת גם את תמונתו. הוא הוגדר כאחרון ששמר על קשר עם תולדותיו הרחוקות יותר של המקום, וזה מלמד על אופייה הנוכחי של הקהילה הקטנה שחבריה בעיקרם הם חדשים זה מקרוב באו. בקיר

האחורי מצויות כתובות מעניינות ביותר. לוח של תקנות בית המדרש באידיש. לוח הנצחה שבא לזיכרון נצח לאלו שנפלו בשדה הקרב: הנופלים למען עצמאות ליטא בתחילת שנות העשרים, שמותיהם, יחידותיהם ומקום נפילתם. מעניין כי השורות האחרונות בכתובת הושחתו. כמעין תחליף להן, התווספה כתובת כחולה, חדשה, המעידה על נפילתם למען ליטא. ההסבר לכל התסבוכת הזו הגיוני מאוד; מתברר כי בתקופת השלטון הסובייטי השורות הללו, שמשגירות את מטרת הכתובת הפטריוטית, הושחתו, והכתובת כולה הוחבאה. היא הוצאה והוצגה לעין כל רק ב-1991 אחרי קבלת עצמאות ליטא, ואז נכתבה ההשלמה במקום השורות המרשיעות. היום המבט לכתובת מעלה לא-מעט תחושות אירוניה; מסתבר, שהתרומה למען ליטא לא התקבלה בברכה על ידי הליטאים. בקיר השמאלי תלויות תמונות רבני קובנה המפורסמים - הרב יצחק אלחנן ספקטור והרב אברהם דוב שפירא (תמונת הגר"א שהתנוססה שם לפני מספר שנים הוסרה, עתה מדובר בחכמים קובנאים בלבד). בין שתי תמונות החכמים הדגולים נקבעה תמונת מחזור של ישיבת סלבודקה.

במבט אל המכלול הכתובות והתמונות 'מתכתבות' זו עם זו; יש מן הסמליות בקישור שבין הרב יצחק אלחנן לבין הכתובת הצבאית; אומנם, הרב נפטר כעשרים וחמש שנים לפני נפילת החיילים היהודיים במאבק למען ליטא, אך היה לו יד ורגל בעסקי צבא; הוא דאג למטבחים כשרים לחיילים היהודים (בזמן השלטון הרוסי הצארי בליטא). מסתבר ששירות יהודים בצבאות הללו לא פסק. יש כתובות וציורים גם בחזית הקדמית של בית הכנסת, משני צדי הארון. מצד ימין - שני לוחות הברית ואריות; מצד שמאל כתובות רבות משמעות: מתחת לחלון מעין סמל מדינת ישראל, אך לא כתוב בו 'ישראל' כמקובל, אלא 'עם ישראל חי'. בולטת כתובת הזיכרון לקהילות ליטא שבגרסתה החדשה הוצבה ביוזמת דב שילנסקי, איש ציבור ידוע וליד העיר שאוולי שבליטא. מדובר ברשימה של ימי זיכרון שיש לה ערך היסטורי; היא היוותה אחד מהמקורות בהכנת הרשימה של היישובים בליטא שחרבו ומועדיו חורבנם.¹⁰⁸ כתובת נוספת, שגרתית יותר, בקיר של עזרת נשים האחורית - 'בבית אלהים נהלך ברגש'. התקרה צבועה בצבע תכלת היוצר רקע משובץ בעיטור לבן. בתקרה מתחת לעזרת נשים קישוט שמזכיר את הדגל הלאומי הישראלי.

בחצר האחורית של בית הכנסת קבועות שתי אנדרטאות. האחת, פסל מופשט, צר

יחסית ומאורך, מאורגן סביב ציר האורך שלו: חלקו העליון המסתתרים במעין ידיים הפונות כלפי מעלה, ביחידה שמתחתיו קטע משובץ באותיות, וביחידה מתחתיה מפוזרים כוכבים. בבסיס האנדרטה מעוצב מעין ספר תורה המתגולל כלפי מעלה ושממנו משתלשל גוף האנדרטה הכולל את תמונות הכוכבים, האותיות והידיים. כל זה יוצר תחושה של החזרת היהדות למעלה, למקור - מהספר לשמי הכוכבים, שם מתפוררות האותיות, ולשם מופנות הידיים המונפות במעין תפילה או כניעה. לאורך החצר, סמוך לקצה שלה, מתוחה שורת מצבות צנועה המציינות אקציות בליטא: מקום ומספר נרצחים. כאמור, בית הכנסת בכללותו בולט במבט מן החוץ, אך לא כך הוא לגבי האנדרטות שבחצרו.

ה'כור-שול' משמש היום מקום מרכזי לתיירים יהודיים בקובנה הפוקדים אותו שוב ושוב. תחושתה של אחת מהתיירות הראשונות שהגיעו אליו עולה בקטע הבא: באותו יום חשתי כי חור גדול נקדח בלבי. שוב לא חיפשתי יהודים בעיר הנקייה והאסטטית הזאת, על טבורה המטופח, בנייניה החדשים, מגדליה, בקתות העץ הרחובות הרחבים, כבישי האספלט המודרניים, הכנסיות והקתדרלות. בתחושת תוגה מרה, צער וכאב על קובנה, העטרה שאבדה, בחרתי לחתום את ביקורי בבית הכנסת 'כאר שול' ('אוהל יעקב'), האחד והיחיד ששרד [...]. הגעתי אליו בדמדומי ערב לומר תפילה לעילוי נשמתה של סבתא ציפורה, לאמא - הקורבן ששרד, תפילת אשכבה לבית שקרס, קדיש יתום ליהודי קובנה. באולם התפילה שרצפתו סדוקה ישבו מתלחשים באידיש כמניין יהודים - קומץ שרידים, כה שונים מאלה שידעה יהדות ליטא המפוארת. [...] פרשתי לפינה חבויה ואפלולית בירכתי בית הכנסת וישבתי שם מכוונת בתוך עצמי ופוכרת את ידי. [...].¹⁰⁹

היום מתנהלת בבית הכנסת פעילות קהילתית מסוימת שאותה מוביל משה ביירק יהודי ממוצא קובנאי אותנטי. יש נוכחות מסוימת של תיירים, ובעזרת הנשים רחבת הידיים ממוקמת תערוכה מעניינת של קובנה היהודית. יש עדויות לעניין ליטאי בבית הכנסת ולמה שהוא מייצג; ואין יודע אם לקהילה הזעירה ולבית הכנסת שלה עוד נכונו עלילות (בתחום הזיכרון).

לא חוצים פעמיים את אותו הנהר (בקובנה)

מה אומר הניימן לליטאי, לקובנאי? הניימן - נהרה של ליטא, הוא גם גבולה. קובנה השוכנת על גדות הניימן היא קובנה ליטאית כמובן, לכה הגיאוגרפי

108 צבי ברק, יהדות ליטא, ד, עמ' 236.

109 רפפורט, יהודייה גזעית, עמ' 206.

והתרבותי של ליטא, אך בעבר הנסיבות הגיאוגרפיות היו שונות. אחרי 1795 הניימן היה גבול בין פרוסיה לרוסיה; אלקסוט, בצד הפרוסי. חיבורנו זה לא בא להוסיף מאומה על מה שידוע על אודות ההיסטוריה של ליטא, אלא להציע הרהור בדבר מקומותיה היהודיים; דווקא משום כך יש להזכיר עובדה זו משום שבצד אופייה הליטאי המודגש המגיע לעתים עד לאומיות קיצונית, קובנה, כעיר שהגבול יצוק בה, הייתה חשופה לתרבות הגרמנית והרוסית, וכמובן גם לפולנית, זו המלווה את ליטא לאורך מאות השנים של קיומה. הליטאיות של קובנה איננה מובנת אפוא מאליה; היא הייתה צריכה להתחשל על סדן ההיסטוריה עד שתהפוך לליטאית למהדרין. יהודיה ניצבו לא אחת בין הפטיש והסדן.

מה אומר הניימן ליהודי הליטאי? במובנים רבים מה שהוא אומר לליטאי, זיכרונות דוגמת: "[...] נזכרתי בחגיגת נהר [...] לקול תזמורות מנגנות וקהל מריע סבבו אנוניות הנהר בחגיגות סחור סחור, במעגלים רחבים, כשהן צופרות בחדווה ומשלחות למרומים זיקוקין די נור צבעוניים מרהיבים [...]".¹¹⁰ עשויים לשכון באוצר הזיכרונות היהודי כמו גם הליטאי. ולעתים, מוסיף הזיכרון היהודי לניימן נופך מיוחד לו. ראוי להתחיל בעניינים הפשוטים. הניימן שהוא עורק תחבורה, הוא גם מקור פרנסה. בסוף המאה ה-18 מאופיין חתך חברתי של יהודי קובנה כך: "[...] ההתארגנויות הראשונות בקובנה היו של חברות לימוד, שבאו לענות על הצרכים הרוחניים של המוני היהודים משיטי רפסודות, עגלונים, סבלים, רוכלים ועוד [...]".¹¹¹ תפקידם של 'משיטי הרפסודות' לא היה היחידי שקשור בנהר. יהודים שעקב התפתחות התעשייה שקלטה נוצרים, ושגורשו מן הכפרים במחצית השנייה של המאה ה-19, מוצגים כך:

[...] רבים מאלה היו מובטלים וחיפשו פרנסה בעבודות מזדמנות. יהודים רבים הצטרפו אל 'אנשי המים', הם מובילי המשאות על הניימן [...] עבודת ההובלה על הניימן נעשתה רק בקיץ והשכר היה אמור לפרנס את המשפחה במשך השנה כולה. בשנות משבר שבהן לא הייתה עבודה גם בקיץ, הופקרו יהודים אלה ומשפחותיהם לרעב ולקור.¹¹²

הסופר סובוטין בספרו 'בתחום המושב היהודי' משנת 1888, מתאר את העובדים בנמל הניימן:

הפועלים השכירים היהודים היוצאים לשוק עומדים שם לפעמים כל היום בלי לאכול אוכל כלשהו. הם מחפשים שם עבודה, אבל לעתים הם שבים הביתה לאחר יום שלם של בטלה, ושם מחכה להם משפחה רעבה. יהודים רבים עסוקים בנמל הניימן. הם עובדים כבהמות וסוחבים עגלה בעלת שתי גלגלים, שעליה מעמיסים מ-15 עד 20 פוד, ומובילים אותה על הניימן וממנו; משא זה הוא לפי כוחותיו של סוס עבודה זול וסוחב אותו יהודי כחוש, בעל חזה נפול, כתפיים צרות ועיניים דלוקות מן הרוח והאבק. מי שלא ראה תמונה זאת בעיניו לא יאמין שיהודים מסוגלים לסחוב משאות כבדים כאלה. בעבודה בלתי אנושית כזו עוסקים בקובנה יותר מ-100 יהודים המשתכרים 40-50 קופיקות ליום ורק לעתים רחוקות קצת למעלה מסכום זה.¹¹³

מראה של יהודי עמל על שפת הניימן עולה מסיפור על הרב צבי הירש רבינוביץ בנו של ר' יצחק אלחנן:

ר' הירש טייל אתו [=ר' אלחנן איש קובנה] על שפת הניימן, ובמקרה בא לפניהם נשא- מים עם דליו על כתפיו, פנה ר' הירש אליו ואמר לו: יאמין לי כבודו כי מקנא אני באיש זה ובמלאכתו יען כי הוא בן חורין ועומד ברשות עצמו. דברים אלו נאמרו בשעה שהיה רב בקובנה ושמו היה מפורסם בישראל.¹¹⁴

אגב, העיסוקים בענייני המים לא היו רק נחלתם של יהודי קובנה, עיסוק זה רווח גם בערי נהר אחרות בליטא, שהיוו זירה למראות שכאלה. כך למשל מתואר העיסוק בבניית רפסודות על הוויליה בוילנה:

במנסרה ליד הנהר ויליה. עבדו בה 50 פועלים, מהם שעבדו בהוצאת העצים שהובאו ברפסודות מהמים והיו עובדים 13 שעות ביום בתשלום של 50 קופיקות ליום. בעבודה זו שהיתה קשה במיוחד בסתיו כשהמים קרים, עסקו רק יהודים. אלו שעבדו בתוך המנסרה השתכרו 6 רובל לשבוע.¹¹⁵

יהודים שעסקו בעבודות ברפסודות הובטלו ממלאכתם שעה שהנהר קפא בחורף. היו אלו יהודים פשוטים; בוילנה נתפסו אחדים מהם כקשורים לעולם התחתון הווילנאי.¹¹⁶ משה קולבאק היה שופרם של יהודים אלו בשיר היתולי חד שתיאר את ההווי של חייהם הקשים, שהיה שגור בפי דוברי אידיש בקובנה

113 מצוטט ב-פנסק הקהילות, עמ' 522.

114 שפירא, ר' צבי הירש רבינוביץ, עמ' 81.

115 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 43.

116 שם, עמ' 658.

110 אילתי, לחצות, עמ' 212.

111 פנסק הקהילות, עמ' 517.

112 שם, עמ' 522.

ובליטא: "היי שמולע, שמייס דעם הינטן צו קאפולע!" (היי שמולע, הצלף את הישבן [=האסדה האחורית, המנתבת] לכיוון [=הכפר] קאפולע).¹¹⁷

בתקופות אחרות וליהודים אחרים, היווה הניימן מחוז טיול ונופש. 'טיול עברי' - 'תמונה' ששרטטה דבורה בארון,¹¹⁸ מתאר מסע של בנות האגודה 'דוברות עברית' בקובנה. ומה יפה יותר מקיומה של אגודה כזו בעירו של אברהם מאפו! על צד אחר של הטיול הנידון - השוטטות בטבע, נעמוד בפרק ו, כאן נסתפק במפגש הטייל דובר העברית עם השייט בניימן.

[...] ביום השני בבוקר כבר נזדמנתי עם כל החברות' על חוף הניעמן; שם המתנתי לביאת האוניה. בהיר היה אותו היום וחם עד מאוד [...] על החוף המרוצף עומדים פה ושם סבלים לבושי סמרטוטין מלוכלכין; מפניהם של אלו העניים מתגלגלין וירדין טיפות, טיפות של זיעה. על הגשר הולכים ומטיילים אנשים ונשים המסתתרים בצל שמשותיהם מחום השמש הבוהר. באמצע הגשר נוסע איזה איכר, הסוקר לכאן ולכאן ומאיים את העוברים בקריאותיו: הוי, הוי, שיפנו לצדדין ויזהרו מסוסו הסומא בעינו האחת. על ספסל נמוך יושב יהודי כפוף, אצלו מונח צרור קטן; נעליו המכוסים באבק מעידים שהוא הולך רגלי מאיזה כפר, אצלו יושב יהודי זקן, עבדקן, הוא מריח את הטבק מן הקופסא וממצמץ בעינו לרגעים [...].

ביצירה זו, הסבלים נותרו חלק מהנוף העירוני של הנהר, אך בספינה המפליגה מקובנה והלאה ניתן להתרחק מהם, להתנתק מהעיר ומנופה המוכר לקראת חוויה חדשה לגמרי (על פן מיוחד שלה נעמוד בפרק ו). כך מתואר השייט עצמו:

על הנהר נראתה מרחוק נקודה שחורה ושהלכה הלוך וגדול, הלוך והתבלט, נשמעה שריקה איומה וממושכה, שריקה שיש בה מעין קריאה של ניצחון, נראה ששמחה הייתה אוניה צווחנית זו, כי סוף סוף עלתה בידה להגיע אל החוף... [...]. אחרי שריקות איומות, מחרירות את עורקי המות, התחילה האוניה זזה ממקומה. הנחתתי את טנאי, הממולא צידה לדרך, על אחד הספסלים והמתחתתי מעט. חשתי בראשי מגודל החום ובלבי הרגשתי איזה עגעועים לעירי שעזבתיה לשעות מספר. הנה החוף הולך הלוך ונעלם מן העינים; נראים עוד ראשי הגגים של החומות היותר גבוהות... וצלמי בתי כנסיות של הנוצרים, מגדל הצופים... עוד מעט גם זה ייעלם [...].

הרומן של לאה גולדברג 'זהו האור' עומד כידוע בסימן קובנאי מובהק. פיסת

עלילה ברומן המעניין הזה מתחוללת בספינה השטה על הנהר מן העיר אל היער שבו נופשים הקייטנים:

ספינת הטיול הקטנה, השטה וחוזרת כמה פעמים ביום בין העיר וקייטנות היער שעל שפת הנהר, הייתה עמוסה עד בלי די. היום יום שישי, והסוחרים ונשיהם, החנוונים ושוליותיהם, עזבו את העיר לימי סוף השבוע ופניהם אל בתי העץ והצריפים השוכנים בין האורנים מעבר לנהר. [...] נורה ואמה מצאו בקושי רב מקום ישיבה על אחד הספסלים הארוכים שעל הסיפון [...] אטיול מעט על הסיפון, אמרה נורה לאמה וקמה. דוחק. גופות. מרפקים. פנים מיוזעות. ריח זיעת בית שחי חריף, דביק. זרועות חשופות. בהרות שמש. הנה בתוך עמי אני יושבת. [...] נורה ביקשה להידחק ולעבור בין הקולות והגופות, אך נקלעה בהמון צפוף, שקנה אגסים צהובים ודשנים מאיכר אחד היושב על הרצפה [...].¹¹⁹

אכן, הניימן נהרה של קובנה אפשר גם להתרחק ממנה; הרומן של לאה גולדברג מנצל עובדה גיאוגרפית פשוטה זו כדי להוסיף זירה רבת משמעות להתרחשויות. לקראת הפרק האחרון של הרומן המורכב והקשה שניהלו יהודים עם קובנה עולה על הפרק שייט מסוג אחר לגמרי. ב-8 ביולי 1944 כשקובנה עמדה כבר בפני כיבוש על ידי הסובייטים עלתה התוכנית הגרמנית להעביר יהודים מערבה אל חבלי פרוסיה המזרחית; תוכנן מסע רגלי לטילזיט בפרוסיה:

[...] אבל כיוון שהודיעו הגרמנים כי היהודים שיוצאו באותו יום מן הגיטו יוסעו בסירה, וכיוון שיהודים רבים פחדו מן ההליכה לטילזיט ברגל בחום הנורא, לכך העדיפו רבים את הנסיעה לשם בסירה ולא התנגדו להוצאתם מן הגיטו. הגרמנים הביאו את כולם לחוף הניימן ושם הושיבו אותם בסירה. הם מילאו את הסירה אנשים עד אפס מקום ומחמת הצפיפות וחוסר מקום נשאו יהודים בחוף. בסירה היו גם פקידים אחדים ממפקדת הגיטו ואנשי ס"ס. באותו יום אחרי הצהריים הפליגה הסירה בכיוון טילזיט. היהודים שנשארו בחוף הוחזרו אל הגיטו [...].¹²⁰

השייט הספציפי הזה לא בוצע, הגירוש לפרוסיה - כן.

הנהר על היבטיו השונים עומד ביסוד שמו ומבנהו של סיפורו של שלום אילתי - 'לחצות את הנהר', וכיסוד עומק בעלילתו. הוא משובץ כבר בזיכרונות ילדות ראשוניים מקובנה:

דומה כי מאומה לא זכור לי מן השנים שקדמו למלחמה בצבעים עזים ויוקדים

כל כך, כמו חופשת הקיץ בקייטנה. הייתה זו תמיד הרפתקאה ששבת ממנה עמוס רשמים לעיפה, חומר גלם להזיות ודמיונות למשך שאר ימות השנה. התכונה לקראת ההפלה בנהר; העלייה לספינת הקיטור - ה'פרחוד' - אשר מנועיה כבר נוהמים משדרים עוצמה; המתח ההולך ומתגבר בעוד קולות צפירה פורצים בנושפה עזה מתוך ארובות גדולות, שחורות; שרשרות משקשות, עוגן מורם, מוטות ארוכים ננעצים בצלעות המזח הנדחף ומתרחק מאיתנו והנה אנו בלב הנהר; אומנם לא תטבע ספינתנו מיד? [...]¹²¹

הקברניט שהוא הראש שכולם כפופים לו, איננו רק מציאות מנהלית פשוטה באחד מענפי הכלכלה הליטאית; הוא מסמל את הסדר הנכון הקיים בעולם שבו שטים לאורך הנהר, ולא נאלצים לחצות את הנהר כדי להיוותר בחיים. הזיכרונות צפים מספר שנים לאחר מכן:

לאחר מכן בגטו, היה לי ראש מתלול עפר אחד כאוניה זו ממשי. שם רחוק מעין אדם וילד, יכול הייתי להוליק את ספינתי האדירה על גלים סוערים בלא שאיש או גדר יעצרו בעדי. עד שפינו אותי משם במפתיע, בהתראה של שעות אחדות, ושוב לא היה לי בלי שיט ולא היה לאן להרחיק.¹²²

בבחינת תפקידו של הנהר בסיפור, יש מן העניין בעובדה - סמלית מאוד, לדעתי - כי תחילת המלחמה פוקדת את המחבר וחבריו דווקא בנהר. מציאות זו מעוררת התלבטות איך חוזרים הביתה; נוסף על כך כי אמו של המחבר הייתה אמורה להיות בכלל בקייטנה:

[...] הסתדרו כמתוכנן ונערכו להתחיל הבוקר את סדר יומה של קייטנה. והנה, לפנות בוקר הקיצו לקול נהם אווירונים, קולות ירי והפצצה, ולא ידעו מה לעשות. [...] והנה כמו פיה טובה מתוך האגדה הופיעה לה בבוקר ספינת הנהר, ממשיכה בשגרת השיט שלה. רב החובל היסט לקחת עמו ילדים רבים כל כך ביום כזה. הפצירו בו, התחננו, הבטיחו לו תשלום מיוחד, והאיש נעתר. [...] עוד הם שטים, קרבים לעיר, והנה מטוסים גרמניים גחים לעברם. בהימור נועז הוציאו את הילדים לסיפון והורו להם לנפנף בכובעיהם הלבנים. המטוס הראשון צלל קרב והלך לספינה והנשימה נעצרה [...] וכי הטייסים הגרמניים אין להם לב? משנוכחו לדעת שילדים על הסיפון, הרפו מן הספינה. [...]¹²³

121 אילתי, לחצות, עמ' 17.

122 שם.

123 שם, עמ' 27.

וכי הטייסים הגרמניים אין להם לב? - אליבא דסיפור זיכרונות מרתק זה, טבועה בעצם בדבריים הפרשנות של אמו של המחבר שעל-פי סולם ערכיה ציפתה שכך יהיה; וכידוע מהר מאוד התברר שאין להם לב' (מן הסתם, בסיפור פעלו כך בגלל שלאומיותם של הילדים לא הייתה ידועה להם). מכל מקום, בשלב זה, הסירה שעל הנהר מיטלטלת כהוגן תחת משברי ההיסטוריה, אך עדיין מגיעה הביתה.

הנהר הוא חוט השדרה של הסיפור, והוא מבריהו בבריה ספרותי; בתחילת סיפורו מציג שלום אילתי את הנהר במציאות ובחלום:

גרנו בעיר התחתית, זו הנושקת למפגש שני נהרות. מפניה עתיקה זו צמחה העיר וטיפסה על הגבעות סביב, אף גלשה לשני הנהרות שבחיקה. מדי אביב היה הרובע הישן חשוף לשיטפונות. מכסה הקרח העבה של החורף, הופך את הנהר כולו לשדה החלקה מרהיב, היה מתבקע ומתחיל לנוע גושים-גושים, נערמים אלה על גבי אלה בצומת הנהרות, ומונעים מן המים לפרוץ דרכם אל הים. הזרמים החסומים היו פולשים ליבשה, חודרים למרתפים ואל הקומות התחתונות. אף שאל ביתנו מעולם לא הגיעו, מדמה הייתי בלילות אביב קולות רחש של מים מבבעעים מעלה מעלה, וכאשר יפרצו פעמוניהם של מכבי האש כבר יתערבבו בקולות הזעקה של הטובעים המשוועים לעזרה. האם לא מאוחר מדי? האם לא יכולנו להיות מוכנים יותר?¹²⁴

מסתבר כי גם אם שלום אילתי הילד הצליח בסופו של דבר לחצות את הנהר ולהגיע למחבוא לשעה שממנו התגלגלה הצלתו, בסופו של דבר, לרוע המזל, החלום על הנהר המטביע אכן התגשם. חלום נהר קובנאי אחר מופיע אצל לאה גולדברג:

[...] הנהר האפור מתחת לשמיים האפורים המה בסער. נדמה היה כאילו צרו חופיו הרחבים מהכילו. שתי רפסודות גדולות התנודדו בטבורו, הלכו במהירות עם הזרם והשאירו מאחוריהן מענית כסף בהירה בתוך המים האפלים. ריח מים, ריח דגה, ריח עץ וזפת עלו מן הנהר. לפרקים היה פורץ ובא אי מזה משב רוח עז וקצר ומטיח חידודי טיפות בפני ההולכים. וכששקט, היה האוויר דומם וכבד כבדיל, מתחת לו רבתה התנועה ההומה של המים. לא הרחק מן הגשר היו כמה אסדות קשורות לחוף, מיטלטלות בגלים הקטנים ומושכות בשרשרותיהן, כסוסים סרבנים המבקשים לצאת לדרך. חריקת החבלים וצליל השרשראות המוחלדות היה כעין ליווי סינוקפי ללחן הנבאים הממושך של הנהר. נורה וארין עלו על

124 שם, עמ' 16.

הגשר והיו מהלכים עליו לאט, ומבטיהם אל המרחב הזורם אשר מתחת. לפתע, כשהגיעו לאמצע הגשר, אחזה נורה אחיזה עצבנית, כמעט כעווית, בידו של ארין, ועמדה. 'מה היה לך?' [...] 'זכרתי חלום אשר חלמתי הלילה. דווקא הלילה.' 'זהו מפחיד כל כך?', 'כן. חלמתי שאנחנו שנינו, אתה ואני, הולכים על הגשר הזה, והנה הגענו עד לאמצעו, ולפתע עזבתני והלכת קדימה. אמרתי ללכת אחרך, והנה רואה אני כי לוח אחד מרצפת הגשר נעקר. ומתחת לו - מים. שחורים, וכל כך עמוקים. ואני עומדת מול התהום ואינני יכולה לפסוח עליה. אני פה ואתה שם', הצביעה על שני חלקי הגשר, 'והנה כאן לפני החור הזה, ומתחת מים שחורים זורמים מהר מהר, עד סחרחורת. [...]'¹²⁵.

ה'רומן' בין נורה וארין לקה בחוסר יציבות כה גדול עד שאין צורך מיוחד בחלום לא-מפוענח שימחיש אותו; אני נוטה לראות בחשש הגדול מפני הנהר, מהגשר המחשב לאבד את מרצפותיו, המובע בחלום, חשש מהתערערות של משהו עמוק יותר: הגשר המחבר בין קובנה לסלבודקה, גשר שנצרב בתודעה ובהווי (להלן), עומד ליפול, הנהר השחור ומהיר הזרם עתיד לסחוף את כל חוציו.

קובנה השוכנת על מפגש הנהרות מכירה גם שיט משמעותי על הוויליה בין וילנה לקובנה. סיפור הסירה¹²⁶ מופיע אצל פסח מרקוס, בספרו 'עולמות טמירים - סיפור חיי הגאון מוילנה'; זוהי אגדה שבדרכה שלה מנצלת את הנהר כדי להציב זירה ברורה לעלילה. לפי הסיפור, אחד מתלמידי הגר"א - ר' לייזרעל, משומעי חידושי הגאון ולקחיו, מנסה להגיע לקובנה כדי להפיצם בעיר שעדיין לא קיבלה את מרותו הדתית. בתחילה ביקש לצעוד רגלית לאורך נהר הוויליה; וזגתו הפקידה בידו כסף, אך התלמיד השקוע בתורת רבו לא ידע מהו כסף. בדרך פגש באיכר שהייתה לו סירה קטנה, ובתמימותו שכנעו לשכור אותו לשוט עמו לקובנה. אכן, הלה, הכסף שראה סימא את עיניו, ובתום לבו (הרבה סוגים של תום ותמימות יש באגדה הזו), שכח לגמרי שמדובר במורד הוויליה ולא יוכל לחזור בסירתו. משום כך, כשהגיעו לקובנה, החל האיכר לבכות ורב עם ר' לייזרעל בחווקה. במקום היו רפסודאים יהודיים, אנשים חזקים בגופם; כשראו איכר מכה יהודי חשו מייד לעזרתו. כשנשאל על מה ולמה הוכה, סירב ר' לייזרעל להשיב שמא ילקה בגאוה. בעטייה של התנהגות זו, באו הרפסודאים לחשוד בו, חיפשו על גופו ומצאו דף על חולצתו. נייר כתוב, מביאים בנסיבות אלו לרב העיר (הרפסודאים לא היו

משכילים). אלא שמאז שהחסידיים השתלטו על קובנה, מינו שם רב חסידי. בנסיבות שנוצרו, רב העיר המקורי, שם עצמו כטוחן ברחיים ומייצר גריסים. ר' לייזרעל הבוכה - התברר - הביא את הקלף שבו היה כתוב החרם של הגאון על החסידיים; הגיבוי לרב הישן היה מוחלט! מייד התעשת הרב הדחוי, הסכים לחזור לרבנותו, בא לבית הכנסת, תקעו בשופר וקראו את דבר החרם. החסידיים גורשו מקובנה אל מעבר לגבול הפרוסי. כך 'תרמה הוויליה את חלקה' להפיכת ליטא לליטאית יותר; מנקודת ראות יהודית מתנגדית כמובן. אגב, לא סופר שם אם החסידיים הנמלטים שטו לפרוסיה בסירות הניימן! הניימן נותר 'גיבורם' של סיפורים אחרים.

לנוכח קבר רבי יצחק אלחנן

בית העלמין בקובנה קשור בקורותיה בקשר מיוחד. התבססות היישוב היהודי בקובנה והשענתו על בסיס משפטי הגיעה לכלל גמירא באמצע המאה ה-19 (לעיל); או אז נוצרו התנאים לבניית בית עלמין. עד לאותה העת היו יהודי קובנה קוברים את מתייהם מעבר לנהר בבית העלמין של וילימפולה, ובשעת הגאות בנהרות היה היישוב בקובנה מנותק מבית העלמין, מה שהביא לא-אחת להלנת המת לימים רבים.¹²⁷ ליפמן מנמק את ההימנעות מהקמת מוסדות דת, בתוכם בית עלמין, כך:

לפי המסורה אסור היה עפ"י התקנות [=תקנות יהודיות משותפות לקהילות וילימפולה וקובנה] למתיישבים בקובנה לבנות להם בית כנסת, ורק בית תפילה מעין קלויז או בית מדרש, הותר להם לייסד. גם בית עלמין מיוחד אסור היה להם לייסד וישתמשו בבית העלמין המשותף שבוילימפול (עד תרכ"ב, היא שנת הקמת בית העלמין בקובנה). יש אומרים כי הטעם היה 'מפני מה יאמרו הגויים' בראותם את היהודים מתאחזים בקובנה כהוגן, מה שהיה למורת רוחם. ואמנם בעשרות השנים הראשונות להתיישבותם היה יסוד לחששם זה. אולם, מלבד הטעם האמור היה עוד נימוק יותר חשוב, איקונומי, והוא כדי לקמץ בהוצאות יתרות כמה שאפשר.¹²⁸

בשנת 1862 רכשה הקהילה מגרש רחב ידיים על 'ההר הירוק' כדי להקים בו בית עלמין. מה שאפשר רכישה כזאת היה ההתייצבות במעמדם של יהודי קובנה, האיום הסניטארי בעטיו של החשש על השהיית מתים, וכמסתבר גם השתדלנות של עסקנים (ביניהם הוזכר במיוחד יהודה ליב קליבנסקי - מראשי הקהילה ומייסד

127 ליפן, קובנה, עמ' 275.

128 ליפמאן, לתולדות קובנה היהודית, עמ' 199-200.

125 גולדברג, והוא האור, עמ' 181-182.

126 מרקוס, עולמות טמירים, עמ' 397-399.

בית המדרש החדש [1889-1817]¹²⁹). באותה עת השטח שהוקצה לצורך זה היה מבודד למדי, ולא היה רצף עירוני בינו לבין היישוב היהודי. הקבורה התמשכה בו עד למלחמת העולם השנייה.

בבית עלמין זה נקבר גדול חכמי קובנה הרב יצחק אלחנן ספקטור. בכתובת שהייתה על האוהל (להלן) מודגשת רבנותו בביטוי המקובל בהקשרים שכאלה 'פה קובנה', ביטוי דומה לזה שבו הוא חתם על מכתביו והכרזותיו - 'החפק'ק' [=החונה פה קהילת קובנה]. גם אם הציבור הליטאי לא נטה לסיפורי שבחי צדיקים, דמותו של הרב יצחק אלחנן לא יכלה שלא להצית את הדמיון (בחיצוניותו שיווה לו האבנט המיוחד שחגר דמות חסידית במקצת). מזכירו ו'נאמן ביתו', כפי שכינה אותו ר' יצחק אלחנן, מביא ב'תולדות יצחק' שלו בפרק 'מידת ענוותנותו' את המעשה הבא:

בחצות לילה לאחד מלילי טבת, והוא עיף מתלמודו ומרוב עבודת הקדש אשר עבד כל היום ולא בכחו, בכתובה ועיון, יושב על כסאו ומתנמנם, ובני ביתו העירוהו ויאיצו בו לברות פת ערבית, למען ילך לנוח על משכבו, כמעט נטל ידיו ויברך ברכת המוציא, והנה עדת נרגנים נצים ונדרונים, מפרבר העיר אשר מעבר לנהר וויליע, אשר אין מחובתו להזדקק אליהם, עדה של כמה עשרות איש פרצו אל תוך הבית [...] המה יתקוטטו ויריבו בחזקה, ויקראו למהלומות, [...] ורבנו לא רגז ולא התאנף, [...] ¹³⁰.

ממנו עולות כמובן מידותיו התרומיות, ולענייננו מתברר כי כרבה של קובנה 'אין מחובתו להזדקק להם', לשכנים הקרובים שמעבר לנהר. בדרך כלל הסיפורים על אודותיו נשענו על הרקע הידוע של גדולתו המופלגת בתורה, מידותיו ומעשיו (בולטים, התרת עגונות!); ובאופן כללי, גם אם ניכר בתיאוריהם צד של הקצנה וחיידוד הדברים, יש בהם נימה מאופקת והיעדר פרטים על נפלאות, ככלות הכול, ברב ליטאי עסקינן!

חומת האיפוק המתבקש ביחס לאפיוניו נסדקת כשמגיעים הדברים להסתלקותו. כמקובל בהקשרים שכאלה, פרשת המיתה והקבורה של רבה של קובנה זכתה להרחבה המהולה בנימה אגדית. זמן קצר לאחר פטירתו, בשנת תרנ"ז, התפרסם הספר 'תולדות יצחק' המספר על תולדותיו ושבחיו, ובו מוקדש פרק ארוך לפרק הזמן שלפני פטירתו (המעשה ההלכתי האחרון היה התרת עגונה). פרשת הקבורה

129 פנקס הקהילות, עמ' 541.

130 ליפשיץ, ספר תולדות יצחק, עמ' 13.

מוארת בהרחבה תוך שילוב פרטים ריאליים על קובנה של סוף המאה ה-19. הלוויה התנהלה בערב שבת קודש פרשת הקהל תרנ"ו; יום ששי בחורף הליטאי איננו זמן נוח לכנס המונים ללוויה, ובכל זאת פעלו לפי רצונו המשווער של הרב יצחק אלחנן שלא להלין את גופתו; כך על-פי תיאור מזכירו הרב יעקב לפשיץ¹³¹ בספר 'תולדות יצחק':

[...] לא חכו מפני הכבוד בקבורתו עד אחר השבת, אשר אז בלי כל ספק נהרו מהערים הקרובות והרחוקות לאלפים רבים לקבורתו של רבי, מפני ששערו בצדק אשר רצונו זה כבודו לבלתי להלינו, מפני טעמים ידועים, ובכל זאת גם כי לא הספיקה השעה לרחוקים להודע ולבוא, היתה העיר כולה לחרדת אלהים מהלוית רבנו אשר לא נראתה כמוה. כל בני העיר האחת שהן שלש: קאוונא, סלאבאדקע ואלעקסעט העלית והתחתית, יחד עם בני הערים הסמוכות נקבצו ובאו בשעה חדא, איש לא נעדר, בלב אחד יודע מר נפשו, קם העם כלו בבקר השכם, והנה באה מגורתו כי אמנם שכב רב. היום היה יום ענן וערפל, וגשמים מזלפים ממעל, ובבוץ הטבעו הרגלים מתחת, והעם עמדו נד אחד צפופים ולא יכול איש להגיע יד ורגל מבלעדי תנועת הנאספים כלם. כמעט נראתה מטת הצדיק מוצאת מביתו, געו כל העם בכבי גדול מחריד מאד מבלוי שעוררום ספדנים ומקוננים, כמו לא נתנם לבם להאמין כי באמת מת האיש שהרבה להחיות עניים החשובים כמתים ואשר מפיו חיו כל בית ישראל בתורת חיים [...] מבלעדי המשרתות אשר אלצו להשאר בבית לעשות את השבת, ועוללים ויונקים או מוטלים על ערש דוי, לא נשאר איש ואשה בעיר, אשר לא הלך ללוותו עד שדה הקברות הרחוק מן העיר ארבעה ווערסט. החקירה והדרישה הנאמנה נתנה עדותה על ההגדה הנשואה על שפת הכל, כי ביום המר, יום קבורת רבנו, לא קרה מקרה מות בכל שלש הערים האלה, ולא נטרד איש באבל מת אחר, לבלי יכולת להתעסק באבלו של הצדיק. כי לא יקרה יום תמים מקרה מות אחד בשלש ערים מרובות באוכלוסין, [...] בכל הדרך מביתו עד בית מועד לכל חי, וגם שמה צר חצר המות מהכיל את

131 הוא נתפס כקיצוני ממנו לאין ערוך; בהקדמה ל'תולדות יצחק' כתב: "[...] כי בכל הדברים הכתובים בספר זה נוהרתי בתכלית הזהירות, לבלתי הכניס דעתי ומחשבותי לפי דרכי, בארצות רבנו והלך רוחו, ורק כצייר אמנן ציירתי את תכונת נפשו הטהורה [...]". למותר לציין, בספר אין התייחסות לזיקתו העמוקה של ר' יצחק אלחנן לתנועת חיבת ציון והיתר המכירה בשמיטה. הרב ליפשיץ היה פעיל מרכזי ויעיל נגד הציונות והוביל את מה שכונה 'הלשכה השחורה' שעיקר פעולתה הייתה בכלל בוילנה (המשרד ברחוב זאוולנה 17; ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 151). כונה ב'נוטריקון' ה'ל"ץ מקובנה' (ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 93-102). תיאור שונה לחלוטין מזה של לפשיץ של האישיות העומדת ביסוד הדברים נמצא במקורות אחרים, למשל אצל יצחק רפאל שהכניסו לרשימת גדולי ציונות הדתית: רפאל, הציונות הדתית, עמ' 148-161.